

Czifra Mariann

A SZÖVEG TÖRTÉNETI FELTÁRÁSÁNAK MATERIÁLIS FELTÉTELEIRŐL *

„A filológus céhben minden titkon történik,
a nyilvánosság nem vesz róla tudomást;
ezek az emberek büntetlenül követnek el minden
gyalázatot, valóban megérdemlik, hogy
valaki alaposan lerántsa róluk a leplet.”¹

Egy évszázaddal ezelőtt Hatvany Lajos a filológus portréját karikatúraszerűen rajzolta meg: a munka közben „önmagát elvesztő”, intuícióit és személyiségét az adatgyűjtésnek alárendelő tudós kizárólag adatvadászatra képes, mert énje „lecsillapult maradványából immár csak fragmentumgyűjtésre, szöveg-hibavadászatra, kiadások sajtó alá rendezésére futja”.² Attitűdje háttérben egy szilárd meggyőződés áll. Úgy véli, ha csupán az adatok összegyűjtésére és tárgyi ismereteken nyugvó kommentárok készítésére szorítkozik, akkor hiteles információt fog nyújtani tárgyáról, elkerüli a hibázás lehetőségét. Ezért „az igazság érdekében feláldozza egyéniségét, munka közben eltekint énjétől, sőt még gyönyörködni sem mer a szépben, hogy kutatása eredményeit meg ne zavarja a személyes érzések hozzákeverésével”.³ Hatvany szenvedélyes vitairata egy olyan korban keletkezett, amikor a klasszikus latin oktatása az iskolai tananyag része volt. Történetesen a

* Az itt olvasható szöveg a konferencia-előadásom átdolgozott változata. A résztvevők hozzászólásait ezúton is köszönöm. A tanulmány az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében készült, melynek vezetője Debreczeni Attila, és az OTKA (K K108831) támogatásával jött létre.

¹ HATVANY Lajos, *A tudni nem érdemes dolgok tudománya*, ford. SZŐLLŐSY Klára, Budapest, Gondolat, 1968, 50.

² HATVANY, *A tudni nem érdemes dolgok tudománya...*, i. m., 62. A kötet első két alkalommal németül jelent meg: Ludwig HATVANY, *Die Wissenschaft des nicht Wissenswerten: Ein Kollegienheft*, Leipzig, Julius Zeitler, 1908. Második kiadása: G. Müller, München, 1914².

³ *Uo.*, 21.

szerző éppen klasszika-filológiát hallgatott a berlini egyetemen, zord tapasztalatai hatására a mi filológia-fogalmunktól merőben eltérő, a német felsőoktatás kritikájától sem mentes, a lázadás csíráját is magában rejtő filológia-definícióval dolgozik. Probléma-felvetései szerencsére ma kevésbé jellemzik a tudományos életet. A lendületes vonásokkal megfestett figura nem hasonlít jelenkorunk tudósára. Meg lehet kockáztatni, hogy legalábbis elméleti szinten kialakulóban van a filológia egy olyan új koncepciója, amelyben megsemmisül a történeti feltárás és az irodalmi interpretáció közötti szembenállás.⁴ Bősséggel lehet olyan szakszöveget találni, amelyek értelmében fel sem merül a régi oppozíció, pláne hogy Hatvany „történeti filológusa” és a „humanista-esztéta művészfilológus” ma ellenségesen állna szemben egymással. Eszerint beteljesült kívánság arra az időre vágyani, amikor ezek a személyek „barátok és szövetségesek lesznek”.⁵ Nem új keletű fejleményről van szó, már Schlegel szerint is lehetséges volt az iratok „helyreállítását” és magyarázatát akár egyidejűleg is végezni, bár szerinte ez kizárólag különleges képességekkel oldható csak meg: „A kettőt *egyidejűleg* tenni a φλ [filológiai] ZSENI feladata”.⁶ Andreas Arndt a szövegkiadás gyakorlatának elméleti kérdéseivel foglalkozó tanulmánya szerint: „A »zseni« itt csak az a filológus, aki uralja a *kéziratát*, azaz, aki technikai képességét művészi módon tudja a tárgyra alkalmazni.”⁷

A maitól különböző kontextusnak köszönhető, hogy Hatvany elképzelése szerint még úgy tűnt, a filológus saját magát korlátozza, téves elképzelései folytán megakadályozza az anyag által közvetített művészet hatóerejének kifejeződését, illetve ezzel

⁴ *A Metafilológia 1. Szöveg – Variáns – Kommentár* című fordításokat tartalmazó szöveggyűjtemény *Előszava* ennek a definíciónak a megalkotására tesz kísérletet. *Előszó = Metafilológia 1. Szöveg – Variáns – Kommentár*, szerk. DÉRI Balázs–KELEMEN Pál–KRUPP József, Ráció (Filológia 2), Budapest, Ráció, 2011, 9–44.

⁵ A mondat vége Hatvanynál: „– vagy befellegzett a humánus tudományoknak”. HATVANY, *A tudni nem érdemes dolgok tudománya...*, i. m., 103.

⁶ Friedrich Schlegeltől idézi: Andreas ARNDT, „A filológia filozófiája”: *Történeti-kritikai megjegyzések a szövegkiadások filozófiai megközelítéséhez*, Helikon Irodalomtudományi Szemle, 2000/4 [(Új) filológia szám], 522–539, itt: 530.

⁷ *Uo.*

együtt a saját személyében rejlő alkotóerő érvényre jutását. Andreas Arndt nem olyan régi kommentárja szerint már a szövegek helyreállításához és egyidejű magyarázatához is a technikai képességek művészi alkalmazása szükséges. Tétélezzük fel, hogy mind a technikai képességek, mind a „művészi mód” adott a szövegkiadás során. A filológus számtalan akadályba ütközik, még ha mindezek birtokában van is. A probléma a szöveg anyagiságában rejlik.

Magyarul is olvasható több olyan szaktanulmány, amely a szöveg materialitásával foglalkozik. Hogy csak néhányat említsek, vizsgálták már például a matéria esztétikai hatásait, a jelentés kódhálózatát,⁸ vagy a szövegvariancia-kiadásra való befolyását,⁹ az irodalmi műalkotás auráját.¹⁰ Tanulmányomban amellet érvelek, hogy a szövegkiadással foglalkozónak számos a művészet létmódjától, az irodalomtól alapvetően különböző anyagi és társadalmilag meghatározott tényezővel is számolnia kell. Az alábbiakban mindazokkal a külső körülményekkel szeretnék foglalkozni, amelyek egyik oldalról a szövegkiadó személyiségétől, belátásától és akaratától, a másik oldalról a szöveg textológiai jellegétől függetlenül befolyásolják a filológusi munkát. Az elemzésben a szövegkiadás értelmében vett filológia elméleti, vegytiszta eszszenciáját, a filológia filozófiáját¹¹ szeretném a könyvtől, annak fizikai adottságaitól is materiálisabb kontextusba helyezni. Ehhez – mivel úgy gondolom, hogy önreflexióval nem juthatnék nagyon messzire – egy 19. századi példát fogok elemezni, vagyis a konkrét szövegkiadói munka kapcsán próbálom meg összegyűjteni azokat a körülményeket, amelyek mindenkor hatást gyakorolnak a filológiára.

Választott példám tehát 19. századi, mégsem elavult. Sőt, mivel kutatócsoportunkban Kazinczy-szövegek közlésével foglalkozunk,¹² nagyon is aktuális. Olyan kéziratot anyag kiadását hozom

⁸ Jerome MCGANN, *Szövegek társadalmivá tétele = Metafilológia I, i. m.*, 62–80.

⁹ Bernard CERQUIGLINI, *A variáns dicsérete = Metafilológia I, i. m.*, 219–297.

¹⁰ George BORNSTEIN, *Hogyan olvassuk a könyvdalt? Modernizmus és a szöveg materialitása = Metafilológia I, i. m.*, 81–117.

¹¹ ARNDT, „A filológia filozófiája”, *i. m.*

¹² MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport, amelynek vezetője Debreczeni Attila.

fel, amelyet ma újra sajtó alá rendezünk: Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc az 1850-es évektől fogva dolgozik Kazinczy Ferenc leveleinek kiadásán. Fennmaradt levelezésükben nyomon lehet követni, hogyan olvassák és adják ki többek között A' *Glottomachusok* című kézirat gyűjteményt, amelynek én elektronikus kiadásán dolgozom.¹³ Levelezésük olvasása azonkívül, hogy bőséges adatokat kínál Kazinczy Ferenc hagyatékáról, vagyis a filológusi adatéhségre kiváló gyógyír, önreflexív természetű gondolatoknak is táptalaja.¹⁴ Ezek az emberi attitűdöket, a kiadás kulisszatitkait rögzítő szövegek nem csak ahhoz kínálnak alkalmat, hogy megállapítsak öt szempontot, amelyek mentén Kazinczy Ferenc levelezéskiadása készült, s amelyek a filológusi munkát mindenkor, azóta is meghatározzák. Hanem arra is alkalmat kínál, hogy az elméletileg homogénnek tekintett, szabályszerű filozófiai rendszerbe tömöríthető filológiát az anyagi tényezőkkel meghatározott oldaláról mutassam be. Arról az oldaláról, amelyről csak beszélni szokás, írni nem.

Kompozíció

A papíralapú szövegkiadás egyik legszigorúbb korlátja a terjedelem. A korlátoknak kényszerűen meg kell felelni, ezért a rendezendő szövegeknek egy látszólag magától értetődő, közelebről megnézve viszont nagyon is mérlegelést követő kötetrendbe kell illeszkedniük. Amennyiben a mű integritásának elve érvényesül, mi sem egyszerűbb annál, ha a hagyományhoz kötődünk és olyan kompozíciót alakítunk ki, amelyet nem mi határozunk meg, hanem rajtunk kívül álló tényezők, mint például az időrend, a műfaj, az ábécérend vagy esetleg egy másik személy. Vagy ahogyan Hatvany Lajos mondaná, nem a szerkesztői személyiség, hanem adatok és tények formálják meg a szerkezetet.

Toldy Ferenc és Kazinczy Gábor kizárólag olyan leveleket adtak ki a 19. században, amelyek kéziratok rendezettek voltak, s jellem-

¹³ A kézirat lelőhelye és jelzete: MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 117.

¹⁴ Toldy Ferenc levelei Kazinczy Gábornak: MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 126. Kazinczy Gábor válaszai: M. Ir. Lev. 4r. 74. és 75.

zően még Kazinczy Ferenc által lettek kötetbe szerkesztve.¹⁵ Így jelent meg a Kazinczy–Berzsenyi-levelezés, így publikálták a Dessewffy Józseffel, a Kisfaludy Károllyal és körével zajlott levelezést. A kiadások rendezőelve alapvetően a kronológia volt, csak-hogy nem a levélváltások kerültek időrendbe, hanem a mai szokásoktól kissé eltérően, a feldolgozandó témák. A témákat problémagócponthoz strukturálták: ezeket a vitázásokat, konfliktusokat, emberi érintkezéseket állították sorrendbe a szövegkiadók. A *Glottomachusok* sajtó alá rendezése során került sor az alábbi egyeztetésre:

Nem tudom, hogyan fogod sorozni [a leveleket – Cz. M.]. Ha tisztán chronologice, úgy az összetartozók széthányódnak, s belső összefüggések megszakad. Péld. a Kazy-Kisf-Ruszek per egy valóságos drámai kis egészet képez, s kár volna azt feldarabolni. Ilyesmi lehet az eset más részekkel is. Van tehát nehézsége a szerkesztésben, de nem kétlem hogy a beátusok mediumát már feltaláltad, s hogy sem a chronologia ellen nem lesznek nagy hibák, se a kis egészek nem olatnak fel.¹⁶

Amint az idézet alapján kikövetkeztethető, a kompozíció kialakítása során nem feltétlenül érvényesül az időrend: a kiadók arra törekedtek, hogy a „drámai kis egészeket”, epizódokat megtartva mintegy történetté formálva jelenjenek meg a levelek. A rendező-elv tehát a dramaturgia megtartása, az okozatiságot figyelembe

¹⁵ Ilyenek: KAZINCZY Ferenc, *Levelezés Berzsenyi Dániellel 1808-1831*, kiad. KAZINCZY Gábor, Pest, Landerer–Heckenast ny., 1860.; *Gróf Dessewffy József bizodalmas levelezése Kazinczy Ferenczcel 1793–1831*, I–III, kiad. KAZINCZY Gábor, Pest, Landerer–Heckenast, 1860–1864. Nincsen kötetbe szerkesztve, de ma is rendezettek az alábbi kötet kéziratai: KAZINCZY Ferenc, *Levelezés Kisfaludy Károllyal s ennek körével*, kiad. KAZINCZY Gábor, Pest, Emich Gusztáv, 1860. Fehér M. István megállapításai a Hegel hagyaték kiadásáról itt is megerősítésre találnak. Lásd: FEHÉR M. István, *Szövegkritika, kiadástörténet, interpretáció: A történeti-kritikai és az életműkiadások filológiai-hermeneutikai problémái = Filológia – Interpretáció – Média-történet*, szerk. KELEMEN Pál, KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, SIMON Attila, TVERDOTA György, Budapest, Ráció, 2009 (Filológia 1), 56–151.

¹⁶ MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 126. Toldy Ferenc levele Kazinczy Gábornak, Pest, 1860. máj. 1.

vevő történet megalkotása. Esetenként olyan szöveget is a levél-folyamba igyekeztek sorolni, amelyet a kéziratot rendező Kazinczy Ferenc nemcsak odahelyezett, hanem csak odagondolt. Ez gyakran azzal járt, hogy a szerkesztő Kazinczy Ferenc levélsorrendjét és kompozícióját egy általa sokkal inkább csak sugallt, mint deklarált renddel és válogatással igyekeztek felváltani.¹⁷ Amikor Toldy Ferenc rákérdezett egy efféle esetre,¹⁸ Kazinczy Gábor így felelt:

Nem érted a Glottomachusok „függelékében” a Döbrenteiánákat [Döbrentei Gáborhoz kapcsolódó szövegeket – Cz. M.], s a Horvát Endrét illető cikkely fölvetelét *igen*. – Ez utóbbit nem szabadott mellőznöm, azt elismered, miután ez mintegy codája az egész harcznak. De hogy e cikkelyt *teljesen* méltányolhassa az olvasó (ki azt sem tudja, hogy *tegnap* mi történt) nem kellett-e azt okadatolnom, *miért* szerepel ott Döbrentei? S miután e kötetnél, Kazinczyt érdeklő, sem érdekesb, sem jelentősb nem jöend soha: nem engedte-e, nem kívánta-e meg az acták teljessége azon ½ ív lenyomatását, mit én adok, s *épen ezért*, csak függelékképen? – Horvát eme cikkelye oly infamis, s olyannyira bánt hogy miatta soha meg sem czirógattattott: hogy én valóságos élvezettel halhatlanítom meg e két szép madárt, ott, hol Kazy oly magasan ragyog. Igaz, hogy az említettem ½ ívet a Múzeum már adá. te tudod, hány olvasónak; s az ilyesmi folyóírásban, el is kerüli inkább azoknak is figyelmét, kiket a dolog <illet> közelebből illet.¹⁹

¹⁷ MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 75. Kazinczy Gábor levele Toldy Ferencnek, k. n., vette: 1861. aug. 7. „A Glottomachusok kéziratából nem maradt-e Nálad 3 verse Gyöngyösinek? Itt nincs, s gondolom Te azért tetted félre, mert az egész Gyöngyösiánákat elhagyni ohajtád; mire én, bornírozott pietásomban, nem vehetem magamat.”

¹⁸ MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 126. Toldy Ferenc levele Kazinczy Gábornak, Pest, 1862. jan. 25. délben. „Glottomachusok. Ezt sem indíthatom meg. Amit küdtél nem tesz két ívet. S azt sem tudom, mi s mennyi jó még hozzá. Arra nem teszek megjegyzést, hogy Döbrenteiánák vannak benne, mik vagy másutt jöttek már, vagy fognak; de azt nem látom, miért adod ezeket »Függelék«-képen. De hogy a Horv. Endreiánákat miért adod, s ezeket miért függelékkép, már ezt értem s javallom.”

¹⁹ MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 75. Kazinczy Gábor levele Toldy Ferencnek, k. n. Vette: 1862. febr. 6.

A kompozíció kialakítását befolyásolta a feltételezett olvasói tudásszint. Olyan kötet konstruálását tűzték ki célul, amelyből világosan érthető a szövegek szerzőinek beszédshituációja. Ehhez Toldyék a levelek között eredetileg nem szereplő szövegek kötetbe rendezését is teljesen elfogadhatónak gondolták. Beválogatásukat azzal indokolták, hogy ismertetni szerették volna a levelezőpartnerek szándékait, be kívánták mutatni jellemüket. Ezáltal – legalábbis a szerkesztők meglátása szerint – a szövegek hiteles szemlélyiségrajzot tudtak nyújtani.

Ma a kiadás rendje, amennyiben a szövegek megengedik, leggyakrabban szintén az időrend. Adódhatnak kivételek, a versciklusok egysége felboríthatja a kronológiát, mégsem nehéz belátni, hogy ez az elv éppen úgy jeleníti meg a szövegek egymásutánját, ahogyan Toldyék rendje. Vagyis úgy, ahogyan azt sem a szerző nem látta soha, sem a művek olvasótáborra. Az elérni vágyott teljesség szükségszerűen egy mesterséges összefüggést alkot, amely teljesen különbözik a szövegek korábbi létmódjától. Így van ez a *Glottomachusok* esetében is, hiszen eleddig egyetlen szerkesztő sem kívánta az eredeti formában papíron közreadni az írásokat – s alighanem ez a jövőben is így lesz.

Integritás

Amikor 1859-ben Toldy Kazinczy Ferenc életrajzán dolgozott, sajnálattal jegyezte meg, hogy bánfalvai – Kazinczy Gábornál töltött – napjai során nem készített több kivonatot a hagyaték darabjából.²⁰ A levelek olvasásának elsődleges szempontja ekkor az információszerzés volt. Kazinczy Ferenc is ilyen olvasóra számított: rendezett vagy kötetbe szerkesztett kéziratainak megjegyzései, kommentárjai a későbbi befogadást kívánták elősegíteni, az olva-

²⁰ „Leginkább fáj, hogy a Ráday leveleit nem vontam ki; ezek segítettek volna az Élet első részeit testesebben kiállítani, kivált ha a Földi és Horváthéi is kezemenél vannak. Ha azonban eszembe jó, hogy mi lesz belőlem a Glottomachusok nélkül, így valóban sajnálnom kell hogy olyasmire vállalkoztam, aminek alapja nem volt hatalmamban.” MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 126. Toldy Ferenc levele Kazinczy Gábornak, Pest, 1859. máj. 31.

sók tájékoztatását biztosítani. Ezek alapján megállapítható, hogy éppen a Toldy Ferencéhez és a Kazinczy Gáboréhoz hasonló tudásszinttel és érdeklődéssel rendelkező olvasó képe lebegett a szemei előtt. Toldy az elvárásnak megfelelően, a kéziratok kínálta lehetőséggel élve, a Kazinczy Ferenc által közvetített információkra építve alkotta meg irodalomtörténeti szövegeit.²¹ Berzsényi Dániel és Kazinczy Ferenc levelezése az első olyan szövegkiadás, melyben – Toldy Ferenc által – tudatosult, hogy Kazinczy életrajzai mellett ezeket a szövegeket kell elsődleges forrásul használni tanulmányaihoz.

Újra leköteleztél Berzsényi Levelei közlése által. Majdnem azokból kirekesztőleg alkottam össze B életrajzát. Igen sok idézeteket raktam a jegyzésekbe, mert be kellett (indirecte) bizonyítani, hogy a Dobr.[entei] Berzsény[íje] nem Berzsényi, hanem egy collossalis, kebellázító rágalom Kazyra. Elővettem, amit 1847-ben Szépirodalmi Szemlénkbe írtam e kiadásról, s véretem e rég nem látott magam akkor forrásba hozta! [...] Szóltam már ott interpolációkról; most, hogy B. leveleit olvastam, és hogy látom miszerint Döbr. Berzsényinek hozzá irtjait, úgy ennek „Kritikai Leveleit” megsemmisítette, (mert írásai közt nem találtattak): most régi gyanum collossalis koholmányok iránt ugyancsak erősödik. B beteg lélekkel sokat érzett, gondolt s mondott is, mit utóbb megbánt; de B az a B, ki az 1820 és 1829-ki leveleket írta Kazyhoz, nem írhatta az 1831-kit Döbrenteihez: mert álnok, kétszínű, *komisz* nem volt soha: nem volt Döbr, nem volt Horvát Endre. E tanulmányok közepett roppant kedvem jött egy terjedelmes monographia, egy külön *könyv* írásához B-ről, mely életét, jellemét, költészetét, pereit s viszonyait korához és egykorúihoz bőven tárgyalná: méltó áldozatul – *KazyF sirja felett*. S az „UrKundenbuch” a „K–B levelezés” volna.

Az *Urkunde* szó okmányt, okiratot jelent, s mint ilyen, a hiteles információ letéteményese. Ahogyan Toldy csalást sejt Berzsényi két különböző időpontban írt, eltérő tartalmú és hangnemű levelei mögött, úgy igyekszik valamilyen egységes személyiség képének

²¹ MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 126. Toldy Ferenc levele Kazinczy Gábornak, Pest, 1856. jan. 21.

megteremtésére az irodalmi tanulmányaiban. A szövegkiadások rendezőelvét szintén egy kompakt személyiség képének megteremtése vezérli.

Most végeztem be épen a KKönyv 4^d íve correctióját. Meg vagyok elégedve Berzsenyivel, s reménylem, meg léssz Te is. Sikerült a Dobr. [!] által eltépett, elferdített, magával nem egyező jellemképet a maga valóságához visszavezetni; s az – mint most veszem észre – egyszersmind a legszebb mentőírás, sőt magasztaló beszéd lett az én elfelejthetetlen mesteremre, kinek nevét *Te* viseled! Neked köszönöm ezt, mert az Általad közöltt B[erzsenyi]–K[azinczy]-levelezés nélkül semmire sem mehettem volna. [...] Döbrentei kikapja benne sententiáját; bár fellázadt érzésemet tartózkodásom legyőzte. De tán épen ez ad erőt előadásomnak. Ha *kikelek*, polemia lesz, nem historia. Pedig én mindenha a historicus tárgyilagosságára törekedtem, s ha én Döbrenteit, a *Kazy* gyalázatos üldözőjét, itt egész nyugalommal megöletem *maga által*, nem leszek oly igazgatalan, hogy, midőn róla irok majd, érdemei elismerésével, mikkel kétség kívül birt, fel ne támaszszam. De a Szépirod Szemlei cikk meg van írva – s ha megérhetem hogy Kazinczyról s külön Berzsenyiről egy-egy egész könyvet írjak, emlegetni fogja ugyan az irodalomtörténet literátori érdemeit, de a gyengeségből, hiúságból *rosz* [!] ember örök megvetés tárgya marad. Kazinczy emlékezetének s a Berzsenyi megmérgezett életének e boszúáldozattal tartozunk.²²

Az idézett levélrészlet bizonyítja, hogy a történeti tárgyilagosság kritériumát itt a személyiség autentikus képének a megteremtése jelenti. A levélszövegek a témától való érzelmi eltávolodás, s ily módon az „indirekt” és tárgyilagossággal érvelés eszközei, mert bár Toldy néhányszor felpattant írás közben („Kétszer föl kellett kelnem a corralatt, s fel s alá járnom hogy csillapítsam izgatott

²² MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 126. Toldy Ferenc levele Kazinczy Gábornak, Pest, 1856. febr. 2 és 3. Az idézet folytatása: „Kétszer föl kellett kelnem a corralatt, s fel s alá járnom hogy csillapítsam izgatott kedélyemet: annyira lázaszt engem e mephistói ember emlékezete; még is, reménylem, ez állapot nem fogja magát elárulni előadásomban. Annyira igyekszem leküzdeni érzésimemet. Szalay László félre ismert, midőn Irod. Beszédeim birálatában 1847. a Pesti Hírlapban engem *pártosságomnál* fogva alkalmatlannak hirdetett az irodalomtörténészre.”

kedélyemet: annyira lázaszt engem e mephistói ember emlékezete”), érzelmeit igába hajtva mégis „históriát” igyekezett létrehozni. A szövegkiadás szintjén ez úgy jelent meg, hogy más levelek kárára Döbrentei személyiségét megfelelőbben érzékeltető leveleket helyeztek a *Glottomachusok* kötetbe,²³ illetőleg a függelékekbe olyan szövegeket szerkesztettek, amelyek ugyan nem kapcsolódtak a levelezéshez, de az ábrázolandó személyek jellemrajzát erőteljesebben festették meg.

Az egység elvének háttérében a modern pszichológia előtt elgondolt kompakt személyiség ideája állt. Befolyásolta a szerkesztést továbbá, hogy Toldy ismerte Kazinczy Ferencet, így a személyes érintkezés hatásával, az érzelmek szerepével is számolni kellett. Radikálisan különbözik a mai kiadási elvektől e módszer abban, hogy a kötet szerkesztők célja elsősorban nem a szövegek szintjén formálódott meg, hanem a szövegvilág által közvetítendő írói figura, illetve szituáció közlésének a vágyában. Toldyék mindekenélőtt nem szövegkiadást kívántak létrehozni, hanem „történetírást” dokumentáltak, s ennek megfelelően alkották meg a levelek sorrendjét, így hozták létre a jegyzeteket, és ehhez kapcsolódva csatoltak egyéb szövegeket, ahogyan Kazinczy Gábor kérésére mutatja:

A *Glottomachusok* „függelékeül” jó volna *odatartozó* elpendült, rövidke miscellaneákat [vegyeseket – Cz. M.] adni. Ha ilyen valami jutna eszedbe: jegyezd meg számomra.²⁴

Meg kell jegyezni, a szerzőség fogalma éppen így mutatkozik szövegrendezői attitűdöt formáló tényezőnek ma is. A szerzői alapú kiadások néhány ritka esetet leszámítva nem tűrik meg

²³ MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 75. Kazinczy Gábor levele Toldy Ferencnek, 1860. jún. 24. „Vett. junius 30. a Glottomachusokkal.” „*Még egyet*. Döbrentei levelét, mit most a Rec. után soroztam, ki akartam hagyni, mert a Sághy levelét belőle közli Kazy Horvát Endrével. Azonban D. Uramnak e két levele annyira festi őt, hogy jobbnak látom adni; inkább a Horvát Endréhez küldött másolat marad el, hivatkozva a lapszámra, mely azt a Döbrentei levelében adta.”

²⁴ MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 75. Kazinczy Gábor levele Toldy Ferencnek, k. n. Vette: 1861. júl. 31.

lapjaikon az idegen írók szövegeit, a kommentárokat. Ezzel függ össze, hogy névtelen szövegek csekélyebb számban jelennek meg.

Alkalom

Szövegkiadás a legkritább esetben jön úgy létre, hogy a szerkesztő dönt, egy bizonyos alkotást kiad, majd igénybe vesz annyi időt, amennyire a munkához szüksége van, míg a kötet el nem készül, s meg nem jelenik. Toldyék esetében megfigyelhető, Kazinczy Ferenc műveinek kiadása az 1859-es emlékévéhez, vagyis születése százéves jubileumához kapcsolódva kezdett komolyabban körvonalazódni. Toldy 1858 közepén kérte fel Kazinczy Gábort, hogy adja ki Ferenc munkáit. Kissé megkésett riasztásának érvei között Kazinczy Ferenc dicsősége, „a nemzetiség diadala (a százados ünnep az lenne)” és az örökösök haszna szerepelt.²⁵ A Kazinczy-árvák érdeke az érvek sorában általában a végén szerepelt, s később még jobban elhalványult a célok rendszerében. Toldy sürgetése intenzívebbé vált a lóverseny közeledtével. Ezen a nyilvános eseményen szerette volna ugyanis az arisztokrácia színe elé bocsátani a sorozatkiadás tervezetét, hogy az anyagi háttér fedezetére gyűjtést kezdeményezhessen körükben. Élete legszebb álmát érezte „szétreppelve”,²⁶ amikor Kazinczy Gábor makacskodásáról olvasott. Néhány művet még így is sikerült tető alá hozniuk. Az emlékév után Toldy szemei előtt más kontextus képe rajzolódott ki:

Csak ennyit írhatok: Küldd, igen kérlek, a Glottomachusokat az eredetiekkal.

[...] A Sz[échényi] halála más irányt ad – lesznek Sz-albumok, chrestomatiák, válog. kiadások etc etc És a *Vég* kezdetébe léptünk: hatalmas érzések el fogják vonni vagy megosztani a figyelmet.

²⁵ MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 126. Toldy Ferenc levele Kazinczy Gábornak, Pest, 1858. júl. 20.

²⁶ MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 126. Toldy Ferenc levele Kazinczy Gábornak, Pest, 1858. jún. 11.

Mindenek előtt tehát: *rendezd* a Glott, s küldd! A többit elvégzem.²⁷

Egy szakasszal később:

Barátom, neked *most* nem Pesten laknod, merő képtelenség. Ez egyike lesz legnevezetesebb éveinknek. Szükség is van Rád. *Veled* együtt óriási dolgokat csinálunk Kazyval idén. De már csak ez idén. És te kertészkedel – mintha Utópiában élnénk.²⁸

Toldy ragyogóan átlátta, hogy a szövegkiadás akkor sikeres, ha aktualitása van. A Kazinczy születésének százéves jubileumán zajló ünnepségsorozat politikai aktualitása elhalványult az ünnepi év leteltével, és számítani lehetett arra, hogy a nemzeti lelkesedés is alábbhagy. Széchenyi tragikus halála meggyorsította ezt a folyamatot, és új irányba terelte a figyelmet. Más kérdés, hogy a valóban politikai karrierrel rendelkező, s ez idő tájt igen aktív Kazinczy Gábor számára mindezen okfejtések hiábavalóak voltak, egyéb gondjai mellett számára a Kazinczy Ferenc szövegeivel való bajlódás csupán „irodalmi balfaszág”²⁹ volt.

Finanszírozás

A szövegek aktualitása nem csupán az olvasók érdeklődésére, hanem a befektetők fizetési hajlandóságára is hatással van. Ebben az időben a Toldy által kiadott szövegek fő megrendelője az Akadémia volt. Ezért 1860-ban kérvényben folyamodott az elnökséghez, A' *Glottomachusok* kiadása érdekében.

²⁷ MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 126. Toldy Ferenc levele Kazinczy Gábornak, Pest, 1860. máj. 11.

²⁸ *Uo.*

²⁹ MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 75. Kazinczy Gábor levele Toldy Ferencnek, 1860. máj. 13. Toldy vette: máj. 17. „Nem tudod mi az én bajom, s így nem veszem balúl sürgetésedet, miknek meg nem felelhetek, ha egy világot adnál is honoráriumul. Ma is hajnal felé aludtam el, mellszagató köhögés s fél testemet megbénító zsibbadás miatt. S tessék ily állapotban irodalmi balfaszágokkal törődni!”

Most veszem Kazinczy Gábor akad. tagtól néhai Kazinczy Ferencz ily című kötetét: A Glottomachusok, azon hivatalos kérésével, hogy azt az Akademiának kiadás végett bemutassam.

Arra hogy a nyelvtudomány osztálynak beadjam, s a szokott formák szerint vélemény készülvén, ezt az akademia elibe terjeszszem, nem levén idő; másfelül pedig 1828. óta ismervén e kéziratot, s ha az ajánlatni fog – a magam részéről ugyan, annak minél gyorsabb kiadatását felette kívánatosnak tartván: bátor vagyok Méltóságodat tisztelettel kérni, hogy e kézirat mielőbbi kiadatására – feltételesen, azaz ha az akademia által is ajánlatnék – a. Tek. Igazg. Tanács engedelmét kieszközölni méltóztatnék.

Ugyan is e kötet, mire czíme – A Nyelvharcosok – is mutat, valóságos Codex Epistolárisa a neologiai harc egy nevezetes részének, melyet képesen a dunántuli harcjáték szatnak lehetne nevezni. Tudva van, hogy a dunántuli felekezet, mely Kisfaludy Sándor, Horvát Endre, Téli Takács József, Ruszek apát, Döme kanonok, Fejér György, Verseghy, Sággy stbekből állott, a keszthelyi gróf, Festetics György, alatt magát Kazinczy ellen constituálván, okokkal és fogásokkal harcolt ellene. A küzdelem sokáig a levelezés terén folyt, míg a közönség elibe víve, Kazinczy diadalmával végződött. E küzdelem históriája, mely nyelvtörténetünk terén oly nagy fontosságú, az itt egybeállított eredeti acták, azaz levelekbe van letéve, melyek gyakran terjedelmesebb értekezésekke nővik ki magokat, s mind Kazinczy nyelvészi álláspontjának, mind az ellene küzdő orthologusokénak teljes megismertetésére múlthatatlanul szükséges apparátust képeznek.

Nyelvtörténeti becse a Glottomachusoknak ebben határozódik. Nem említve tehát irodalmi érdekeket, melylyel a Kazinczy saját levelei bírnak, nem életrajzi fontosságukat a Kazinczy ellenzőire nézve: bátor vagyok Méltóságodat a tek. Igazgató Tanács amaz előleges határozata kieszközlésére kérni; mert épen most léven akademiai megbizásból Kazinczy Ferencz Élete II-d. kötetével foglalatatos, melyben a neologiai harc története egy igen fontos fejezet tárgya: felette kívánatos, miszerint abban egy már nyomtatott kötet lapjaira hivatkozhasam.

Kiterjedése a munkának 17–18 ív; az igénybe vett díj 100 Ft.–

Mély tisztelettel,
A Méltóságos Elnök Úrnak
Pest, apríl 17. 1860.

Alázatos szolgálja
Toldy Ferenc³⁰

Az ajánlólevélben Toldy Ferenc a levelezéskötet fontosságának bemutatására törekedett, a támogatás megszerzésének nyilvánvaló céljával. A támogató személye, ha nem is direkt módon – azért olykor úgy is –, de meghatározza a kiadandó szövegek körét, a peritextusok felütését, a kiadvány materiális minőségét, a hátulra kötött reklámokat és még azt is, hogy melyik kiadóval kell együttműködni a szövegszerkesztőnek.

Technika

Ebben a tekintetben nem különös, hanem rendkívüli eltérésekre számítunk a 19. századot a mai gyakorlattal összevetve. Toldy Ferenc és Kazinczy Gábor maguk korrektúrázták a szövegeket. Igaz, másolók szolgáltatását vették igénybe mindketten (Toldy Ring Adorján akadémiai írnnokkal, Kazinczy Gábor *A' Glottomachusok* esetében Nagy Sándorral dolgoztatott), de a kiadás munkálatait a szedést leszámítva mind maguk végezték. Sőt, amennyire lehetséges volt, Toldy nem engedte ki a kezéből még a korrektúrázást sem.³¹

³⁰ MTA KIK, RAL 1860:880 Kazinczy: Nyelvharcosok c. m. kiadásáról Toldy jelentése az elnökséghez. Kérvénye sikerrel jár: MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 126. Toldy Ferenc levele Kazinczy Gábornak, Pest, 1860. ápr. 20. „A Glottomachusok, előadásomra, nyomatni rendeltettek az Igazg. tegnapelőtti ülése által, rögtön, mihelyt t. i. az osztály is ajánlja. E feltétel betöltése az én dolgom. Küldd hát, az Istenáldjon meg, rögtön az egészet, még pedig az eredetieket. 6 hét alatt meglesz a kötet.”

³¹ Kazinczy Gábor kérése ellenére maga végzi a korrektúrázást. MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 126. Toldy Ferenc levele Kazinczy Gábornak, Pest, 1860. dec. 18.

A különböző munkafázisok egyszerre haladtak. 1860. április 17-én még Nagy Gábor másolta A' *Glottomachusok*at Velezden,³² de Toldy már kijárta a támogatást,³³ és amikor Kazinczy Gábor még másolt, Toldy már korrektúrázott.³⁴ A kötet előszavát is ez a párhuzamos tevékenység határozta meg, ugyanis a szöveg már ki volt szedve, amikor Kazinczy Gábornak el kellett készítenie az előszót:

1. A Glottomachusok be vannak fejezve. Kereken 22 ívet azaz 352 lapot adtak. Nincs tehát egyéb hátra, mint hogy a könyv elejét kérem, hogy lóversenyre ez is kijöhessen. Üresen hagyatván az első ív, vagyis pag. 1–16, erre jőnek:

a) „Széphalom” collectiv cím	2 lap
b) Saját cím: Glott	2 lap
c) a te előszavad és Tartalom	6 lap [ceruzával írva
a szám és lap]

x

d) Szennycím	2 lap
e) KazinczyF előjegyzéke, melyet kérek s mely ha nem
csalódom	4 lap
Kiteszi az első ívet	16 lappal

x Azonban „Tartalom” is kellvén, mely előszavad után teendő, s mely 120 sorból állván 3 lapot adand, igen kérlek, mondd el három lapon, amit kell.

2) A Kazy bevezetése: „Azokhoz etc.) utoljára nyomtatandó, hogy a lapszámokra hivatkozassunk.”³⁵

³² MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 75. Kazinczy Gábor levele Toldy Ferencnek, k. n. Toldy vette: 1860. ápr. 17.

³³ MTA KIK, RAL 1860:880 Kazinczy: Nyelvharcosok c. m. kiadásáról Toldy jelentése az elnökséghez.

³⁴ MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 75. Kazinczy Gábor levele Toldy Ferencnek, k. n. Vette: 1861. nov. 2. Kéri küldje el: „Glottomachusok 19 s köv. iveket, s a ki nem szedett kéziratot, hogy a kötet végét összerendezhessem.” MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 75. Kazinczy Gábor levele Toldy Ferencnek, 1862. jan. 15. Vette: jan. 21. Küldi a 3. utolsó részt, „s készítem a Jegyzéseket, mik a kötetet befejezik. Fenakadás nélkül szedetheted.”

³⁵ MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 75. Kazinczy Gábor levele Toldy Ferencnek, 1860. jún. 24. „Vett. junius 30. a Glottomachusokkal.”

Ennek a technikának köszönhetően egyrészt az előszó szoros korlátok közé volt szorítva, másrészt Kazinczy Ferenc a leveles-kötethez írt előszava a kötet végére került. Csak így volt rá mód ugyanis, hogy a kötet oldalszámait Ferenc bevezetésének utalásaihoz illesszék.

Napjainkban a modern technika lehetővé teszi, hogy a szövegszerkesztés műveleteit szabadabban végezzük el, és a jegyzetelés is végtelenül leegyszerűsödött. A tipográfia pedig elősegíti, hogy a korabeli elrendezéshez hasonló írásképpel jelenítsük meg a szövegeket, amelyek persze így sem fognak hasonlítani a kéziratos változatokhoz.

* * *

Ma is előszeretettel nyúlunk Kazinczy által rendezett kötetekhez, ám kompozícióinkat – lévén életműkiadásokról szó – a műfaj, az időrend, a mű és a szerző integritása határozza meg. Az egységre hatással van számtalan tényező, nem csak a szerzőségnek korábban már említett fogalma. Olyan könyvet kell előállítani például, amely a kemény vagy puha kötésű változatban éppen elfér egy kötetben: nem túl vékony, mert ez gazdaságtalan volna, és mert azt meg sem lehetne pályázni – de nem is túl terjedelmes, mert akkor nem lenne tartós. A hosszú és rövid szöveg fogalma pedig ismét a finanszírozástól függ, hiszen egy fűzött, kemény kötésű, drágábban előállítható kötetbe jóval több fér, mint egy puha kötésű darabba. Újabb befolyásoló körülmény, hogy a szövegek elrendezését jó esetben egy sorozatra kiterjedő koncepció határozza meg. És mivel általában rendkívül szerény humánerőforrás áll rendelkezésre egy-egy életműkiadás létrehozásához, ezek a könyvek általában évtizedek alatt jelennek meg. A sokadik évben bekapcsolódó filológusnak viszont már nem áll módjában módosítani a korábbi rendet.³⁶ Igazán csak újabb példaként említendő a

³⁶ Néhány kivételes esetet leszámítva, mint amilyen Debreczeni Attila új Csokonai-szövegkiadási koncepciója. Lásd: DEBRECZENI Attila, *Csokonai költői életművének kronológiai rendje*, Budapest–Debrecen, Akadémiai Kiadó–Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei, Pótkötet).

számtalan egyéb között, hogy a szövegkiadás során figyelembe kell venni a kötet használhatóságát, az olvasó feltételezett ismereteit a magyarázó jegyzetek vagy a névmutató tekintetében, valamint a hivatkozások mennyiségét. Minden esetben olyan szöveg jön létre, amelynek makroszinten csekély köze van a szerzői kézirat-hoz (persze, ez nem is baj). A filológus teremtő zsenije leginkább abban mutatkozik meg, hogy a technikai tudást az írott és íratlan szabályok és irányelvek szerint olyan módon alkalmazza, amely egy jól használható könyvet eredményez.

Más kérdés, hogy mai szövegkiadásainkban néhány elv új tartalommal telt meg. A textológus nem vesz már tudomást a szerzőről abban az értelemben, hogy nem törekszik egységes személyiségének megalkotására – a hitelesség egyéb kritériumokban mutatkozik meg. Ezzel egy fontos szövegszervező erő vész el: tudniillik, ha a szövegszerző és materiális kontextusokat felderíteni törekszünk, akkor háttérbe szorul a körülmény, hogy e kontextusokat egy-egy személy rendezte a szöveg környezetébe, s tevékenységében jóval kevesebb tényező befolyásolta, mintha nyomtatott volna. A korabeli szerkesztők a szövegkiadás hitelességét úgy kívánták alátámasztani, hogy Kazinczy Ferenc levelezését a személyét ragyogtató kontextusba helyezték, s ehhez újabb, műfajilag oda nem tartozó szövegekkel egészítették ki a megszerkesztett, összeállított köteteket. Ma ettől teljesen eltérően, egy új kezdeményezés jegyében, visszaadni törekszünk a Kazinczy által szerkesztett kötetrendet. A szövegforrás³⁷ alapú kiadással együtt egy elfeledett írásmédium, a kéziratok szövegek galaxisába tudunk betekintést engedni. A szövegek elektronikus kiadása, mivel a kézírásos szövegekhez hasonlóan a befejezetlenség érzetét és lehetőségét teremti meg (tudniillik a kiadás bármikor módosítható, bővíthető, átstrukturálható), jó alkalmat kínál erre.

A szövegkiadás háttérében húzódó elvek történeti áttekintése felveti annak gondolatát, hogy a jelenleg érvényes elveink később éppen ilyen módon, egy újabb jelenből tekintve fognak különbözni az akkor érvényes gyakorlatoktól. Az elavulásnak, a korszerűtlenné válásnak ezt a kockázatát kiküszöbölni látszanak a digitális

³⁷ A szövegforrás fogalmát lásd Debreczeni Attila jelen kötetbeli tanulmányában.

térben rejlő lehetőségek (pl. a variancia megjelenítésének opciója). A mai elektronikus kiadások alkalmat nyújtanak a kéziratok sokféleségének bemutatására, vagyis nem csupán egyetlen, autorizált olvasatot kínálnak, ahogyan Chartier állítja a könyvekről.³⁸ Módunkban áll például mind Kazinczy Gábor, mind Kazinczy Ferenc kötetrendjében, mind egy általános időrendben olvashatóvá tenni a szövegeket. És mivel az elektronikus kiadás biztosítja, hogy ugyanazon leveleket más kompozíció szerint, más sorrendben olvassuk, így nekünk szerkesztőként, ha szerencsénk van, talán egy nehezebben elavuló produktumot sikerülhet létrehozni. Ehhez azonban szövegkiadóként alkalmazkodni kell az új médiumhoz, az elektronikus szövegtérhez kapcsolódó olvasói szokásokhoz. S amikor a szöveg materialitását vizsgáljuk, figyelembe kell vennünk, hogy a vonatkozó tényezők külső körülmények szorításában jönnek létre, az irodalmi termelés szükségletei szerint.³⁹ Vigyáznunk kell tehát, milyen következtetést vonunk le az értelmezések során, mert az esztétikai hozzáférést kínáló materiák éppen természetük folytán vannak folyamatosan kitéve önnön dologi feltételeiknek.

³⁸ Roger CHARTIER, *Szövegek, nyomtatványok, olvasatok = Metafilológia I, i. m.*, 162–187, itt: 163–164.

³⁹ Joseph Grigely hasonló következtetésre jut: Joseph GRIGELY, *Textuális tér = Metafilológia I, i. m.*, 118–161.